फुलवा

ऋतुचक्रातील प्रत्येक ऋतू हा वेगवेगळा साज लेवून अभिव्यक्त होत असतो. असे असले तरी मनुष्य प्राण्यासकट यच्चयावत सजीवांना आस असते ती वर्षा ऋतूच्या आगमनाची. निसर्ग आणि त्याचे पूर्ण उल्हसित रूप या समयी आपल्या पूर्ण बहराने नटते आणि सजते... खरे तर अगदी वेदकालापासून आजच्या ताज्या दमाच्या कुठल्याही कवी मनाला निसर्गाची भूल पडली नसेल तरच नवल; पण असे प्रकटणे केवळ कवींनाच शक्य आहे असे नसून निसर्गाशी एकरूप होणाऱ्या कोणत्याही संवेदनशील मनाला हे शक्य आहे.

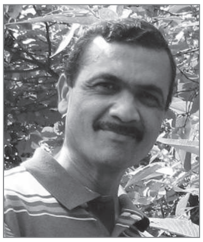

अजित बर्जे

लेखक नाशिक येथील निसर्ग व पर्यावरण संदर्भसाहित्याच्या 'कारवी रिसोर्स लायब्ररी'चे सहसंचालक व पर्यावरण विषयात कार्य करणाऱ्या निसर्गभान गटाचे सदस्य आहेत.

"ते डोंगर सुंदर दूरदूरचे बाई
पाहीन गडे त्या हिरव्या हिरव्या राई,
त्या विमल जलासह वळणेवळणे घेत,
हिंडेन झऱ्यांच्या शीतल कुंजवनांत..."

खरे तर श्रावण सुरू झाला की, मनात हमखास रुंजी घालतात त्या बालकवींच्या निसर्ग कविता. घनघोर कोसळणारा पाऊस आणि सोनपिवळ्या उन्हाचा लपंडाव, असे हर्षोल्लासीत करणारे हे दिवस. पालटत जाणाऱ्या सृष्टीच्या रूपाचे प्रफुल्लित करणारे जिवंत चित्र उभे करणारे बालकवींचे शब्द आणि वर्षाऋतूच्या आगमनाने बहरलेली हिरवाई, यातील कुठले रूप अधिक सुंदर असा प्रश्न न पडला तरच नवल! दूरवरचा, उंच आभाळात मेघांनी वेढलेला डोंगर जशी आपल्याला साद घालतो तसेच हिरव्या गर्द राईतून धूसर वाटेने पावले टाकताना सोबतीला असलेले नितळगार पाणी, खड्या डोंगरमाथ्यावरून रुळणाऱ्या शुभ्रजलाच्या माला आणि ओबडधोबड वाटेने निसर्गाच्या कुशीत जाताजाता एकदम लक्षात येते की... शहराच्या, मानवी वस्तीच्या खुणा केव्हाच मागे राहिल्यात आणि... पुन्हा रुंजी घालतात बालकवींच्या या ओळी ...

“परागसुमने इवलाली।
नीट बघा पायाखाली॥
पुष्पांचा बसला थाट।
हळू हळू काढा वाट॥ ”

ऋतुचक्रातील प्रत्येक ऋतू हा वेगवेगळा साज लेवून अभिव्यक्त होत असतो. असे असले तरी मनुष्य प्राण्यासकट यच्चयावत सजीवांना आस असते ती वर्षा ऋतूच्या आगमनाची. निसर्ग आणि त्याचे पूर्ण उल्हसित रूप या समयी आपल्या पूर्ण बहराने नटते आणि सजते... अशा वेळी बालकवी, बहिणाबाई, बा.भ.बोरकर, भा.रा. तांबे अशा निसर्ग कवींच्या काव्यपंगती सहज ओठांवर रुळतात. खरे तर अगदी वेदकालापासून आजच्या ताज्या दमाच्या कुठल्याही कवी मनाला निसर्गाची भूल पडली नसेल तरच नवल; पण असे प्रकटण्यासाठी निसर्गात मनसोक्त विहार केल्याखेरीज ही कळा प्रसवणे अंमळ कठीणच आणि असे प्रकटणे केवळ कवींनाच शक्य आहे असे नसून निसर्गाशी एकरूप होणाऱ्या कोणत्याही संवेदनशील मनाला हे शक्य आहे, हे आपल्या लक्षात येते ते अशा पुस्तकावरून ज्याची आज आपण ओळख करून घेणार आहोत.

आज आपण ओळख करून घेत असलेल्या पुस्तकाचे नाव आहे ‘फुलवा’ आणि त्याचे लेखक आहेत वैद्यकीय पेशाबरोबरच निसर्गात रमलेले नाशिकचे डॉ. श्रीश क्षीरसागर. डॉक्टरांच्या बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाची ओळख त्यांच्या परिचितांना तर आहेच; पण त्यांचे पहिले पुस्तक ‘बहर’ किंवा आज आपण ओळख करून घेणार असलेले त्यांचे दुसरे पुस्तक ‘फुलवा’ हे हाताळणाऱ्या कोणालाही खचितच होते. अशा या निसर्गाविष्कार उलगडून दाखवणाऱ्या दोन्ही पुस्तकांना राजमान्य आणि रसिकमान्य पुरस्कार मिळाले नसते तरच नवल. डॉ. क्षीरसागरांच्या लेखन शैलीत जितके लालित्य आहे तितकीच त्यांची छायाचित्रकलेची नजर विलक्षण आहे. निसर्गातील त्यांची मुशाफिरीदेखील चौफेर आहे.

सन २००४ मध्ये वर्षभर दै. लोकसत्ताच्या रविवारच्या लोकरंग पुरवणीतून ‘फुलवा’ हे त्यांचे सदर प्रसिद्ध झाले होते. त्यामध्ये कालांतराने काही भर घालून प्रसिद्ध झालेले हे पुस्तक. ऋतुचक्रानुसार निसर्गात होणारे बदल, त्या-त्या वेळेस बहरणारी फुले, त्यांची माहिती, पुराणकाळापासून कालौघात येत गेलेले त्याचे संदर्भ, त्याबरोबरच साहित्यातील त्याच्याशी निगडित काही वेचे, कवितांच्या ओळी, संस्कृत श्लोक, वैयक्तिक आठवणी आणि बहुरंगातील ऐसपैस छायाचित्र असा भरगच्च ऐवज पुस्तकाला लाभला आहे.

अनुक्रमणिका या रुक्ष शब्दाला योजलेला आरास हा प्रतिशब्द लेखकातला काव्यभावच प्रकट करणारा. तर पुस्तकाच्या अर्पणपत्रिकेतील शब्द लेखकाने निसर्गातून आत्मसात केलेला विशालतेचा भाव दर्शवतो. त्या अर्पणपत्रिकेची सुरुवातच अशी... “जे माझं नाहीच मुळी ते दुसऱ्याला अर्पण करणारा मी कोण...?” पुस्तकाला लाभलेल्या वनाधिपती विनायकदादा पाटील आणि वनस्पतिशास्त्रातील ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्व आणि द्रष्टे अभ्यासक प्रा. श्री. द. महाजन यांच्या प्रस्तावनेतून लेखक आणि लेखन यांच्याविषयी जे भरभरून लिहिले आहे यातून लेखकाची शैली आणि तळमळ, दोन्ही व्यक्त होते.

आपल्या प्रस्तावनेत विनायकदादा लिहितात, “फुलांचा सहवास बऱ्याच लोकांना लाभत असतो; परंतु त्यांना ती दिसत नाहीत. तुम्हाला ती दिसतात, आवडतात, लक्षात राहतात, तुम्ही त्यांना बंदिस्त करता तुमच्या कॅमेरात आणि मांडता सगळ्या जगापुढे. त्यामध्ये असतात शेकडो फुलांचे कुलवृत्तांत, त्यांच्या सवयी, लकबी, त्यांचं दिसणं, त्यांचं असणं, त्यांचं प्रजनन, त्यांचे उपयोग, कधीतरी त्यांचं नसणंसुद्धा तुम्ही शब्दबद्ध करता!”

तर महाजन सर लिहितात, “वनस्पती अभ्यासकांनी केवळ वनस्पतींचाच अभ्यास करणे, पक्षिनिरीक्षकांनी फक्त पक्ष्यांचीच माहिती मिळवणे किंवा प्राणी शास्त्रातील विद्यार्थ्यांनी केवळ सजीवांचाच अभ्यास करणे, हे पर्यावरणशास्त्रीयदृष्ट्या पुरेसे नाही. निसर्गातील विविध घटक एकमेकांशी संबंधित असतात. एकमेकांवर अवलंबूनसुद्धा असतात. त्यामुळे परिसंस्थांचा साकल्याने विचार करणे गरजेचे असते. त्यासाठी एकात्म दृष्टिकोन (holistic approach)

- *फुलवा*
- *लेखक: डॉ. श्रीश क्षीरसागर*
- *प्रकाशन: सृजन प्रकाशन*
- *पृष्ठ संख्या: १६०*
- *किंमत: रु. ३५०/-*

आवश्यक ठरतो. फुलांच्या माहितीच्या अनुषंगाने पुस्तकात अनेक प्राणी, पक्षी, कीटक यांचे उल्लेख, परस्पर संबंधांचे विवरण यामुळे पुस्तकात लेखकाने ते साध्य केले आहे."

वाचकाचा पुस्तकातील फुलांचा सहवास सुरू होतो तो कुमुद पाणवनस्पतीच्या फुलापासून. पुढे तो वेली, वनस्पती, वृक्ष, झुडूप, कंदवर्गीय, हंगामी बहरणारी रानफुले अशा वळणावळणानी थेट लव्हाळीपर्यंत जात एक सुरेख महिरप सजवतो. आणि यात अधिवासाचे वैविध्य तरी किती? पाणथळ जागा, समुद्र किनारे, वने, नदी-ओहोळ, डोंगर-दऱ्या, गवतीमाळ प्रदेश असे कितीतरी. आणि या सगळ्या प्रवासात लेखक विद्वत्तेचा कुठेही आव आणत नाही, उलट प्रामाणिक विद्यार्थ्याची निरागसता त्याच्या लिखाणातून डोकावते. लेखक एका प्रकरणात प्रांजळपणे थेट याची कबुलीही देतो ती अशी, "... याच कुळातली इतर फुलं सहजी सापडतात, मात्र हेच लेकाचं काही सापडत नव्हतं; कसं बरं सापडणार? चूक माझीच होती. अर्धवट माहितीच्या आधारे, गृहपाठ न करता मी फुललेली फुलं शोधायला निघालो होतो. प्रत्यक्षात रात्रभर जग बघून सकाळच्या किरणांची चाहूल लागताच कोमेजणारी ही फुलं आपल्याला हवी म्हणून दिवसा थोडीच उमलणार?"

वाचकांशी कधी हितगुज केल्याप्रमाणे, तर कधी अवचित श्वास रोखून धरणारा थेट संवाद साधण्याच्या लेखकाच्या शैलीचा नमुना म्हणून आपण काटेसावर या फुलाविषयीच्या लेखाची सुरुवात बघू...

"द्रुमः सपुष्पः सलिलं सपद्मम
स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।
सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः
सर्वं प्रिये चारुतरं वसंते ॥"

या संस्कृत श्लोकाच्या ओळींनी सुरुवात केल्यावर लेखक लिहितो, "वाचल्यात या चार ओळी? अजून एकदा वाचा. शांतपणे... सावकाश. पुन्हा वाचा. दोनदा, चारदा... अनेकदा. बसलेले असाल तर थोडं रेलून बसा. आडवं होता आलं तर उत्तमच! डोळ्यांची कवाडं बंद करा आणि हातातलं पुस्तक छातीवर ठेवा. आता आठवून पहा मिटल्या डोळ्यांपुढे एकामागे एक उभी राहणारी चित्र. फुलांनी बहरलेली झाडं डोलतायत. शांत, निवांत तलावातल्या पाण्यात फुललेली कमळं हसतायत. उमललेल्या फुलांनी प्रमादांच्या चित्तवृत्ती चेतावल्यात. मंद सुगंधाच्या कुप्या सांडत वारा वाहतो आहे. सुखकर रात्रीचा आणि तितक्याच रम्य, सुरेख, उत्फुल्ल दिवसांचा काळ! हा आहे वसंत. १६ शब्दांच्या चार ओळींत सारा वसंत ऋतू उभा करण्याची या श्लोकांची किमया पाहिलीत ना? अहो, प्रतिभा, प्रतिभा म्हणतात ती हीच! पानांमागून पानं वसंत वर्णनाने भरून जे साधणार नाही, त्याला गवसणी घालणाऱ्या या चार ओळी. यातली लय एकदा सापडली की बस्स! ती लय, तो प्रवाह... अन त्यावर कडी म्हणजे या शब्दांना असलेला तो अनोखा नाद! हा नाद आहे तऱ्हेतऱ्हेच्या फुला-पानांचा... पाण्यावरच्या मंथर लाटांचा. चिवचिवणाऱ्या सान पाखरांचा, सळसळणाऱ्या रेशीमवस्त्रांचा, मंद सुगंधी वायुलहरींचा. हा नाद आहे साक्षात ऋतुराज वसंताचा!" लेखक अशा वर्णनातून काटेसावरीचा नयनोत्सव आपल्या पूर्ण बहराने डोळ्यासमोर साक्षात उभा करतो!

पुस्तकात कधी रामायणातील श्लोकाचा संदर्भ येतो; तर कुठे अष्टांगसंग्रहातील उतारा, कधी शांताबाई शेळकेंच्या कवितेच्या ओळी आपले लक्ष वेधून घेतात, तर कुठे संत ज्ञानेश्वरांच्या ओवी. फुलांचे वर्णन करताना त्याची संस्कृतमधली नावे, त्याचे औषधी गुणधर्म, झाडाफुलाचे वर्णन याची माहिती तर मिळतेच; पण त्याचबरोबर, मानवाचे फुलांशी असलेले नाते आणि निसर्ग जपणूकीचा संदेशही लेखक अगदी सहज देऊन जातो. केवळ वानगीदाखल आपण उंडीच्या फुलाबद्दलचा एक परिच्छेद बघू. त्यात लेखक लिहितो, "पुरुषाख्य,

रक्तवृक्ष, पुन्नाग, देववल्लभ ही उंडीची काही संस्कृत नाव. उंडी म्हटली की, लगोलग सुरंगी आठवलीच पाहिजे. उंडी इतकाच सुंदर वृक्ष सुरंगीचा. दोघांचंही माहेर कोकणातलंच. उंडी म्हणजे पुन्नाग आणि सुरंगी म्हणजे सुरपुन्नाग. दोघींचेही औषधी गुणधर्म जवळपास सारखेच. शीतल, तुरट रसाचे, रक्तस्तंभक, पित्तशामक, सुगंधी. मात्र उंडीणीच्या आगेमागेच फुलणारी सुरंगीची फुलं अतिसुरेख, समस्त स्त्रीवर्गाची लाडकी. वळेसरात गुंफली जाऊन मिरवणारी, भाव खाऊन जाणारी. उंडीचं साहेबानं नाव ठेवलं अलेक्सान्ड्रियन लॉरेल. हेमंत ऋतूत फुलणारा, नखशिखांत देखणा असा हा भारतीय वृक्ष. समुद्र किनाऱ्यावर होत असलेल्या माणसाच्या अतिक्रमणामुळे हळूहळू दुर्मीळ होत चाललेला. डिसेंबरात सुरू होणाऱ्या सहमासाचं वैशिष्ट्य असणारा हा कोकणचा वृक्ष तिथल्या किनाऱ्यांसह जपायलाच हवा."

फुलांचे वैविध्य आणि वैशिष्ट्यांचे लेखक जे वर्णन करतो; ते वाचकाला केवळ गुंगच करते असे नाही, तर त्याचे प्रत्यक्ष चित्रच उभे करते. ऑर्किडेसी कुळातल्या बी ऑर्किड या फुलाचे वर्णन वाचताना ते फुल प्रत्यक्ष बघितल्याची जणू अनुभूतीच देते. 'भुंग्या' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या या ऑर्किडचे हे वर्णन त्याचा केवळ एक नमुना... लेखक लिहितो, "ही फुलं म्हणजे वनस्पतिसृष्टीतलं एक आगळं आश्चर्यच! याच्या पाकळ्या पिवळ्या रंगाच्या, फिकट लालसर जांभळे पट्टे असलेल्या, खाली वळलेल्या. या एकसारख्या दिसणाऱ्या पाकळ्यांच्या मध्यभागी असलेली मोठी पाकळी - जिला 'लिप' म्हणतात, ती मात्र मोठी, जाड, मांसल, जांभळ्या रंगाची, लक्ष वेधून घेणारी. हिच्याकडे पाहता डोळे विस्फारल्याशिवाय राहत नाहीत. या 'लिप' वरचा जांभळा रंग, विशिष्ट आकार असतो चक्क

भुंग्यासारखा. आपल्याच एका पाकळीचं अशा प्रकारे माशीमध्ये 'रूपांतर' करून हे फुल स्वतःवर माशी बसल्याचा आभास निर्माण करत असतं. ही नक्कल तरी किती हुबेहूब करावी? पाठीवरचे फाकवलेले पंख, केसाळ पोट, निमुळतं डोकं, गोलाकार डोळे आणि टोकाचे अँटेना. विशेष म्हणजे हे फुल माशीच्या फक्त दिसण्याचीच नक्कल करून थांबत नाही तर माशीच्या उडण्याची देखील नक्कल करतं! कसं बरं? मूळ झाडाच्या फांदीपासून निघालेल्या मीटरभर लांबीच्या लवचिक काडीवर फुललेली ही 'मक्षिकापुष्प' वाऱ्यावर छानपैकी डोलतात आणि लांबून हिरव्या-जांभळ्या रंगाची झाडाची पातळ काडी न दिसल्यामुळे अक्षरशः माशाच गोल-गोल फिरताहेत असं वाटतं. यावर कडी म्हणजे या फुलांचा वेगळा वास. हा वास असतो थेट माशीच्या मादीच्या अंगाच्या वासासारखा!" हे वर्णन वाचल्यावर विस्मयकारी निसर्गाच्या अविष्कारापुढे आपण नतमस्तक होऊन जातो.

फुलांच्या लालित्यपूर्ण वर्णनाबरोबरच लेखक सहज जाताजाता सणांपायी निष्ठुरपणे झाडांवर होणाऱ्या मानवी अत्याचाराचे उदाहरणदेखील आपल्यासमोर ठेवतो. कांचनकथा या लेखात कांचन वृक्षांविषयी वर्णन करताना पुढे लेखक लिहितो, "मध्यम उंचीच्या, आटोपशीर पसाऱ्याच्या या वृक्षाच्या सुरेख आकाराच्या मुलायम पानांवर दसऱ्याला मात्र संकट येते. आपट्याच्या जागी कांचनाची मोठाली पानं सोनं म्हणून दणकून वापरली-खपवली जातात. या दुःखामुळेच की काय, दसऱ्यानंतर कांचन आपली उरलेली पानं गाळू लागतो." या वृक्षाचे विविध वातावरणात बहरणे नोंदवताना क्षीरसागर लिहितात, "दमट हवेत, सम वातावरणात छान फोफावणारा हा भारतीय वृक्ष देशावरच्या कोरड्या, रुक्ष, विषम वातावरणातही चांगला वाढतो. म्हणूनच ठाण्यापासच्या येऊरच्या जंगलाबरोबच नागपूरातल्या महाराजबागेतही हा मनमुराद फुलतो. जव्हार - त्र्यंबकेश्वरच्या डोंगरदऱ्यांबरोबर पुण्यातल्या प्रभात रोडवरही याचा बहर खुलून येतो. चिपळूण-रत्नागिरीकडे उमलतानाच कोल्हापुरात राजारामपुरीतही हा पुष्पभारांनी वाकून जातो. असा हा हिवाळ्यात चिमुकल्या पक्ष्यांची मधुरसाची तहान भागवणारा

कांचन परक्या झाडांपेक्षा जास्त संख्येने रुजवायला हवा, नाही का?” तर सोनघंटांची आंबोली या लेखाच्या शेवटी विकासाच्या नावाखाली जैवविविधतेची जी धूळधाण चालू आहे त्याकडे लक्ष वेधताना लेखक लिहितो; ही सोनपिवळ्या वर्णाची देखणी, दुर्मीळ फुलं म्हणजे आपल्या गिरिस्थानांच्या अंगावरचे मौल्यवान अलंकारच नव्हेत का? पर्यटनस्थळांच्या विकासाबद्दलच्या मठ्ठ कल्पनांच्या आहारी जाऊन, धनदांडग्यांच्या हितसंबंधांना जपत असे नैसर्गिक अलंकार ओरबाडण्याचा करंटेपणा आपण कधी थांबवणार?

फुलांमधील परागीभवनासाठी निसर्ग काय काय क्लुप्त्या योजतो, याचे उदाहरण मिळते ‘दुर्गंधाचं देणं’ या लेखात. सुवासिक फुलांचा परिचय तर प्रत्येकालाच असतो; पण दुर्गंधी फुलं तशी आपल्या विचारांच्या पलीकडची. याची ओळख होते कोकणातल्या डोंगरउतारावर वाढणाऱ्या एका वनस्पतीतून. ‘नुरकी’ अथवा ज्याला स्थानिक भाषेत ‘गू - शेवळ’ म्हणून ओळखतात. त्याविषयी मजेशीर आणि अचंबित करणारी अनोखी माहिती या लेखातून मिळते.

फुलांचे हळुवार वर्णन करता करता आपल्या प्रदेशाचे गुणगान करताना लेखकाच्या शब्दांना एक वेगळीच धार चढते आणि शिवरायांच्या सह्यगिरीचे ऋण प्रकट करताना लेखकाला सहज आठवतात गोविंदाग्रजांच्या या पंक्ती, तो लिहितो, “राकट देशा, कणखर देशा, दगडांच्या देशा, नाजूक देशा, कोमल देशा, फुलांच्याही देशा! ‘ब्रेव्हहार्ट’ काळजाच्या मर्दमराठा मावळगड्यांच्या हृदयात स्वाभिमानाचा, स्वराज्याचा अंगार चेतवले शिवरायांनी आणि सह्याद्रीच्या डोंगरांना, कातळकड्यांना बुरुजामाच्यांची शेलापागोटी चढवून, त्यावर बालेकिल्ल्यांचा शिरपेच खोऊन त्याचं रूपांतर बेलाग किल्ल्यांमध्ये करून टाकलं. परकीय आक्रमकांविरुद्ध लढत येथली अस्मिता पेटती ठेवणाऱ्या गडकिल्ल्यांसाठी आपला सह्यगिरी जगभर प्रसिद्ध आहेच; पण अमाप निसर्गसौंदर्यासाठीही पश्चिम घाटाचं नाव आता सर्वदूर पसरू लागलं आहे. शेकडो जातीचे प्राणी, पक्षी, फुलपाखरं, कीटक अन विविध झाडाफुलांना हजारो वर्षांपासून थारा देणाऱ्या

या भूमीच्या अवाक्यानं अचंबित व्हावं, नतमस्तक व्हावं अन हिची जमतील तेवढी रूपं डोळ्यात साठवून ठेवावीत, आठवावीत, इतरांनाही सांगावीत!” हे कथन करताना लेखक महाराष्ट्र देशाची गाथा लिहून ठेवणाऱ्या आणि इथल्या मातीशी एकरूप झालेल्या गो. नि. दा. अर्थात गो. नि. दांडेकरांचे ऋणही प्रकट करतो.

पुस्तकामध्ये काही ओळखीच्या तर बऱ्याच अनोळखी अशा फुलांची वाचकाला ओळख होते. त्यामध्ये भातकमळ, संक्रांतवेल, गणेशवेल, गुलबहार, कोरांटी, अमरी, वाघूळफुले, काटेसावर, वाकेरी, सीतेची असावं, निसूर्डी, रान हळद, सोनघण्टा, तिवस, कुंभ, कौशी, जाम, सीतेची वेणी, सर्पकंदा, खाजकांदा, भुईगेंद, चाफा, वांगी वृक्ष, सोनकी, ही व अशी अनेक...

पुस्तकाचे आणखीन एक वैशिष्ट्य हे की, लेखक केवळ सर्वसाधारणपणे सगळीकडे आढळणाऱ्या वृक्षांच्या-वेली वनस्पतींच्या फुलांची ओळख करून देत नाही तर कित्येक अनोळखी, दुर्लक्षित आणि दुर्मीळ अशा रानफुलांनादेखील तितक्याच आत्मीयतेने या पुस्तकाच्या ताटव्यात स्थान देतो.

पुस्तकातील प्रत्येक फुलाचे लेखकाने इतके वैविध्यपूर्ण वर्णन केले आहे की, खरे तर पुस्तकाची ओळख करता करता त्यातील सर्वच प्रकरणातील वेचे सांगण्याचा मोह इथे होतो; पण प्रत्येक निसर्गप्रेमीने स्वतः वाचावा, अनुभवावा असा हा निसर्गठेवा असल्याने तूर्तास इतकेच!

■

ajitbarje@gmail.com